

УДК 821.512.145

А.Ф. Ганиева

А. ХӘЛИМНЕҢ «ХУНВЭЙБИН» РОМАНЫНДА МИЛЛӘТ ОБРАЗЫ: ИМАГОЛОГИК АСПЕКТ

Данная работа посвящена анализу романа Айдара Халима «Хунвэйбин» с имагологической точки зрения. Автор статьи дает краткое определение имагологии, которая является одной из ветвей современной компартистике. Изучение отражения «чужого» образа в литературе сегодня является одной из важнейших задач в литературоведении.

Ключевые слова: имагология, образ, главный герой, татарская литература, роман, Айдар Халим.

This work is devoted to the analysis of the novel by Aidar Halim «Hongweibing» from an imagological point of view. The author of the article gives a brief definition of imagology, which is one of the branches of modern comparative studies. The study of the reflection of an «alien» image in literature today is one of the most important tasks in literary criticism.

Keywords: imagology, image, main character, Tatar literature, novel, Aidar Halim.

Милләтара бәйләнешләрдә үзара теләктәшлекне саклау өчен, бер халыкның икенчесе турындагы карашларын, бер-берсенә мөнәсәбәтен өйрәнү мөһим. «Халыкларның милли үзан үсеше, хәзерге жәмғиятънең күп мәдәниятләрдән торуы, анда төрле милли билгеләнешләр, конфессияләр, идеологияләр яшәве диалог, коммуникация, “башканы” аңлау кебек проблемаларны көн үзәгенә күя» [Аминова, 2010, с. 51].

Бүгенге көндә гаять актуаль булган мондый мәсьәләләр белән гуманитар фән тармагы – имагология шөгыльләнә. Имагология (имаго – латинчада *образ, чагылыш*, грек телендә – *суз, белем мәгънәсендә*) бер халык мәдәниятендә, әдәбиятында башка халыкның образлы сурәтләнешен өйрәнүче, тарих, культурология, социология белән бәйләнешле фән тармагы. Беренче тапкыр имагология термины 1920 елларда социология фәнендә кулланыла башлый. 1950–1960 елларда француз әдәбияты галимнәре (Ж.-М. Карре, М.-Ф. Гийяр) хезмәтләре аркылы гуманитариянен башка өлкәләренә дә үтеп керә. Х. Дизеринк, Д.А. Пажо, М. Фишер, Й. Леерсен – имагология өлкәсендә танылган галимнәр. Рус әдәбияты белгечләренән Н.А. Ерофеев, Л.З. Копелев, Е.Ю. Артемова h.b. житди тикшеренүләр алып баралар. Бүгенге көндә имагологик мәсьәләләрне өйрәнүгә бәйле фәнни семинарлар, конференцияләр үтә. Maxsus басмалар (мәсәлән, «Имагология и компартистика» журналы, Томск) нәшер ителә.

Имагология, халыклар мәдәниятендә барлыкка килгән стереотипларны һәм образларны өйрәнү өлкәсө буларак, үз эченә психология,

социология һәм башка гуманитар фәннәрне ала. Ул – чагыштырмача яңа фән, шуңа аның өйрәнү методлары да әлегә формалашып житмәгән. Эмма билгеле бер өлкәләрдә тикшеренуләргә басым ясаган имагология тармакларын аерып карага мөмкин. М. Бойцов, мәсәлән, «Власть һәм образ» хезмәтендә түбәндәге классификацияне тәкъдим итә:

- 1) әдәбият белеме имагологиясе;
- 2) потестар имагология;
- 3) лингвистик имагология [Бойцов, 2010, с. 5].

Лингвистик имагология башка халық яки илнең тел-сөйләм чаралары аша тудырылган образын өйрәнә. Монда бер телдә сөйләшү-челәрнең икенче телгә мөнәсәбәтле стереотипларнына игътибар итү мөһим.

Фәндә шулай ук тарихи, ижтимагый, психологик имагологияләр дә формалашып килә. Тарихи имагологиянең бер тармагы – потестар имагология. Ул хакимият образларын кабул итү белән бәйле проблемаларны өйрәнә. Әлеге тармакның үзенчәлеге шунда: ул дәүләтләрне, дәүләт төzelешләрен төрле тарихи этапларда бер-берсе белән чагыштырып һәм каршы куеп тикшерә.

Әдәбиятта «үзеңнеке» һәм «читнеке»нә бүлеп карау борынгы чорлардан ук килә. Гомумән, ул – әдәбиятның нигезенә салынган концепция. Язучылар үз әсәрләрендә ижтимагый, этник, психологик, мәдәни, сәяси-идеологик карашлардан чыгып, төркемнәрнең каршылыгын, үзара бәйләнешләрен чагылдыралар. «Имагологиядә «читләр» образы милли аң стереотибы буларак карала, ягъни конкрет социаль-тарихи тирәлектә барлыкка килгән «чит» турында тотрыклы, эмоциональ яктан бай, гомумиләштерелгән күзаллаулар өйрәнелә. Имагология «чит» образын ачып кына калмый, шулай ук, рецепция һәм бәяләү процессларына бәйле рәвештә, кабул итүче субъект үзен дә характеристый, ягъни үзаңын һәм үзенең милли қыймәтләр системасын чагылдыра» [Папилова, 2011].

Әдәбият белемендә имагология компаративистиканың бер буле-ге буларак карала, әдәби әсәрләрдә һәм халық авыз иҗатында «чит» (башка мәдәният вәкиле буларак) образларны анализлый. Рус-татар әдәби бәйләнешләренә татар әдәбият белеме фән буларак оеша башлаган чорда ук игътибар ителә. Г. Нигмәти, Г. Сәгъди, Г. Газиз, Г. Рәхим, алга таба М. Гайнуллин, И.Г. Пехтелев, Э. Нигъмәтуллин, Й. Нигъмәтуллина һ.б. хезмәтләрендә ике милләт сүз сөнгатендейгә ох-шашлык һәм аермалыклар төрле яссылыкта тикшерелә. Бүгенге көндә компаративистика өлкәсендә уңышлы эшләүчеләр дип Р.Ф. Мөхәм-мәтшина, Ә.Ф. Галимуллина, В.Р. Әминева, М.И. Ибраһимов, А.З. Хә-бибуллинарны атарга кирәк. Әдәби багланышлар күбрәк типологик үзенчәлекләргә бәйле өйрәнелә. В.Р. Әминева үзенең «Типы диало-гических отношений между национальными литературами (на ма-териале произведений русских писателей второй половины XIX в. и татарских прозаиков первой трети XX в.)» монографик хезмәтендә

төрле чорга караган ике милләтнен классик проза әсәрләрен тикшереп, алар арасындағы диалогик мәнәсәбәт типларын күрсәтә. Автор «үзенеке» һәм «чит» дихотомияләренә бәйле рус һәм татар әдәбиятләр арасындағы дүрт төрле диалогик бәйләнешне аерып чыгара. Алар: «үзенеке»нә капма-каршы куелган «чит», «үзенеке» белән каршылыкка кергән «чит», үзгәртеп корылган «чит» буларак «үзенеке» һәм «үзенеке» белән охшаш «чит». Элеге хезмәттә имагологик эзләнуләр шактый: монда да милли эстетик аңың «башка»ны кабул итүе яки кире кагуы өйрәнелә. Эмма имагология, компаративистиканың бер тармагы булса да, максаты чагыштыру гына түгел. Анда төп иғтибар башка милләтнен әдәби образы сурәтләнешенә юнәлтелә.

Күпгасырлык татар әдәбиятында татар белән аралашып яшәгән башка халыкларның да милли образлары формалашкан. Элеге мәкаләдә без Айдар Хәлимнең «Хунвэйбин» роман-эпопеясын имагологик нигездә тикшерүгә омтылыш ясадык. Әсәр зур күләмле: алты кисәкне берләштергән өч томнан гыйбарәт. Сурәтләү масштабы ягыннан да гаять кин: автор үз милләтенен дөньядагы һәм, гомумән, кешелек тарихындағы урынын билгели, башкалар белән чагыштыра, бүгенгесенә бәя бирә.

Романың сюжеты Кытайда – Шәркый Төркестанда туып үскән, хәзерге вакытта Америкада яшәүче, Татарстанга II Бөтендөнья татар Конгрессына вәкил буларак килгән Иркен Сәлах исемле 67 яшьлек ир-атка бәйле алып барыла. Әсәрнең башында ук Иркеннең шәхес буларак камиллегенә басым ясала. Ул тышкы кыяфәте, буе-сыны, пөхтәлеге, белеме һәм эчке-рухи дөньясы белән А. Хәлимнең милли шәхес сәнгати концепциясен гәүдәләндерә. Дөнья масштабында фикерләүче һәм бәяләүче ролендәге әлеге геройны татар ир-атының асыл сыйфатларын туплаган камил зат дияргә мөмкин. Иркен үз халыкының тарихын яхши белә, тел нечкәлекләрен аңлы, шигъриятнен кеше тормышындағы әһәмиятен югары бәяли, шул ук вакытта шәхес бәхетен халыкның матди яшәеше белән бәйләп, сәнәгать һәм икътисад мәсьәләләрен дә күтәрә.

Читтә туып үскән, төрле илләр қургән кеше буларак, төп геройга караш үзгәлеге, кинлеге (исеме дә шуңа ишарә) хас, бу исә авторга татар тормыш-мәгыйшәтен бүтән милләтләр, дәүләтләр белән чагыштыру мөмкинлеге бирә. Иркен, нәсел жепләрен барлау максатында, Чаллыда, Казанда, ата-бабасының туган жире – Мамадыш районы Кизләү авылында, Баулы төбәгендәге Шәмдәл авылларында була. Автор бик күп персонажларны аның белән очраштырып, татар яшәешенә бәйле проблемаларны берәм-берәм тезә. «Шәхес белән жәмгыять, кеше белән тарих, кеше белән кеше, кеше белән тирәлек, милләт белән милләтара мәнәсәбәтләргә кагылышлы проблемаларны тарих һәм көн сулыши белән сугарып яктырту авторның аеруча кыйммәтле ачышларын тәшкіл итә» [Галитзуллина, 2015, б. 111]. Татарларның милли үзенчәлекләрен югалта баруы төрле мисалларда күрсәтелеп, моның сәбәпләре тарихи-сәяси, икътисади, психологик яктан аңлатыла.

Күтәрелгән проблемаларга бәйле эпопея берничә сюжет юнәлешендә алып барыла. Аның берсе Иркеннең Казан ханлығы чорыннан килгән нәсел тарихына қагыла. Икенчесе – югарыда әйтепләнчә, Татарстан халкының яшәү рәвешен, көнкүрешен төрле яклап ачу, өченчесе – Иркен белән Салют борадәре арасындағы криминаль вакыйга.

Геройның Сөләйман бабалары XIX йөз ахырында, көчләп чукындырудан қачып, Кытай чигенә – борынгы уйгур далаларына барып урнаша. Әсәрдә бу вакыйгалар тәфсилле географик яссылыкта анлатылып, рухи-психологик кичерешләр аша сурәтләнә. Элә елгасы үзәненә йорт салган Сөләйман хәэрәт янына Россиядән күчеп килгән башка гайләләр дә жыела. Хезмәт сөю, тырышлық, гыйлемгә омтылу, ислами кануннар белән яшәү нәтиҗәсендә авыл тиз аякка баса һәм терлекчелек, игенчелек, сәнәгать өлкәсендә алга китә. Автор татарлар берләшеп яшәгән әлеге төбәкнең тиз үсеш атуын бернинді сәяси қисулар, көчләүләр булмау нәтиҗәссе, дип күрсәтә һәм идеаль җәмгыять моделе буларак тәкъдим итә.

Алтмышынчы еллар уртасында Кытайда «мәдәни инкыйлаб» исеме белән башланган хунвэйбинчылык хәрәкәте Сәлахиләрне дә читләтеп үтми, қытай, уйгур халыклары белән анда яшәүче татарларга да террор газаплары күрергә туры килә. Иркен гайләсе белән Америкага күчеп китәргә мәжбүр була. Шулай итеп, язучы тәп герой образы һәм аның нәсел тарихы аша татар халкының дөнья тарихындағы урынын – геосәясeten яктырта.

Роман үзәгендә татар милләте язмыши тора. Язучы үткәннәр аша бүгенгегә килә. Һәм анда «чит» образлар ҹагыштыру объекты буларак еш файдаланыла. Бу күп очракта аерым герой яки персонажның милләте аша түгел, ә, гомумән, теге яки бу милләт образы ярдәмендә башкарыла. Иркен кешенең милләтен «үзенчәлек» дип атый. «Әгәр расаларны, милләтләрне ҹагыштыра икән, ул моны ниндидер милләтне кимсетү, аларның берсен икенчесеннән югары яки тубән кую өчен эшләми. Әгәр Аллаһы Тәгалә милләтләрне аеры яраткан икән, моның сәбәбе бар. Алар табигатьнең бик салкын һәм бик кайнар, уртача һәм түзәрлек булган параллельләрендә бар ителмешләр икән, димәк, яшәешнең тәп мәгънәсе – үзенчәлек. Үзенчәлек – яшәү ысулы. Үзенчәлекнең алдынгысы һәм артта калганы булмый» [Хәлим, 1 т., б. 69].

Имагология, гадәттә, башка милләт түринде формалашкан образларның стереотиплары белән эш итә. Һәркемгә мәгълүм, яһудләр акыллы милләт буларак кабул ителгән. «Хунвэйбин» романында да яһуд образы «яши белүчеләр», «дөнья тутучылар» итеп күрсәтелә. Чаллы шәһәре белән танышуны Иркен зираттан башлый. Монда ул мөсслман һәм христиан каберлекләреннән яһудләрнеке түрдәрәк урнашуы, затлырак булуы белән аерылып торын күрә. Тормышта гына түгел, хәтта зиратта да ин яхшы урын аларга, ди Лотфрахман. «Алар икенчел, күчермә, копия-талант, тик беренчел таланттан яхшырак, акыллырак, өлгеррәк. Алар – оригинал түгел, оригиналны кабатлаучылар. Тик оригиналдан яхшыраклар. Көрәшүче түгел, көрәшкә

төшү сәбәпләре турында уйлана. Моны илдәге вазгыяты, милли сәясәт белән бәйли. Салют – үз милләтен күралмаучы, үз теленнән, милләтеннән ваз кичкән зат. Автор кешене үз милләтеннән кимсенү-оялуга китерүне дөньяда ин зур явызылык – хунвэйбинлык итеп күрсәтә.

Тәнкыйтә эсәргә татар теленә ят янгырашлы исем бирелү белән килемшмәгән фикерләр дә булды [Сверигин, 2017, б. 169]. «Хунбэйбин»лыкны бер татарга гына хас күренеш булмыйча, дөнья масштабындағы явызылык булуын курсәтергә теләүдән автор маҳсус шул исемне сайлаган, күрәсен. «Аның эчке халәте аерым шәхеснәң шәхес-сезлек кризисын, аерым катламнарның, төркемнәрнең күптөрле кире, карангы, жинаятычел сыйфатларын үз эченә ала. Мөсслеман-татарларның динен алыштыру, чукындыру галәмәте шул ук хунвэйбинлык булган лабаса! Хунвэйбинлык – кешелеккә карата булган жинаятынәң дәүләт сәясәтө дәрәжәсенә күтәрелгән бер яңа формасы» [Мөлеков, 2011, б. 9].

Шулай итеп, язучының максаты – милли хисләренә кагылып, укучыны уяту, милләтнәң матур якларын да, житешсезлекләрен дә курсәтеп кисәтү, алга киткән халыклардан үрнәк алып, йотылудан саклап калу. Дөнья масштабында барган глобализацияне вак детальләр аша төшендереп, аңа каршы торырлык рухи көч бирү.

Әдәбият

Аминова В.Р. Типы диалогических отношений между национальными литературами (на материале произведений русских писателей второй половины XIX в. и татарских прозаиков первой трети XX в.): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Казань, 2010. 51 с.

Бойцов М. А. Что такое потестарная имагология? // Власть и образ. Очерки потестарной имагологии / под ред. М.А. Бойцова и Ф.Б. Успенского. СПб., 2010. С. 5–37.

Галитзуллина Л. «Хунвэйбин» романы һәм милли тәрәккыят // Мәйдан. 2015. № 3. Б. 108–129.

Мөлеков М. Хунвэйбинчылар заманы яки татар милләтенең язмышы турында сагышлы уйлану // Айдар Хәлим. Хунвэйбин: З томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011.

Папилова Е. В. Имагология как гуманитарная дисциплина // Rhema. Рема. 2011. № 4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/imagologiya-kak-gumanitarnaya-distsiplina> (мөрәжәгать көне: 16.05.2022).

Сверигин Р. Кыйлага кайту // Казан утлары. 2017. № 1. Б. 164–169.

Хәлим А. Хунвэйбин: роман-эпопея: З томда. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011.

Ганиева Айгөл Фирдинат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәгә Тел,
әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге
өлкән фәнни хезмәткәре